

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**İLAHİYYAT
FAKÜLTƏSİNİN
ELMİ MƏCMUƏSİ**

№ 20 • DEKABR (ARALIK) 2013

TARIXİ PROSESİN İZAHINA MÜXTƏLİF YANAŞMALARA DAİR: TARIXİ-FƏLSƏFİ BAXIŞ

Vəfa CAMALOVA,

*BDU-nun Fəlsəfə tarixi və
mədəniyyətşünaslıq kafedrası*

Açar sözlər: Tarix fəlsəfəsi, tarixi proses, tarixi prosesin konsepsiyaları

Key words: The history of philosophy, historical process, concepts of historical process

Ключевые слова: Философия истории, исторический процесс, концепции исторического процесса

Tarixin fəlsəfi baxımdan dərk edilməsi ictimai və elmi cəhətdən əhəmiyyətli fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Cəmiyyətin öz tarixinə marağı dərin sivilizasiya böhranları-böyük ictimai-iqtisadi və siyasi kataklizmlər dövründə xüsusilə artır. Tarix fəlsəfəsi termini nisbətən yeni dövrün məhsulu olsa da, tarixin fəlsəfi baxımdan mənalandırılması, tarixi fikir hərəkatının dərk olunması qədim çağlardan başlamışdır. Tarixi proses mövzusu Qərbdə Herodot, Aristotel, Teofrast və Plini kimi filosofların diqqətini cəlb etmişdir. Bu tarixçi və filosofların əsərlərində keçmiş və insanlıq, cəmiyyətin tarixi, tarixi hadisələrin gedişi və məzmunu haqqında müəyyən fikirlər səslənmişdir. Tarixi prosesin izahına dair fikirlər hətta, mifoloji dünyagörüşündə də öz əksini tapmışdır. Burada xalqın taleyi və ona rəhbərlik edən şəxsin tanrının iradəsinə tabe olması düşüncəsi öz əksini tapmışdır. Orta əsrlərdə sxolastik fəlsəfənin tüğyan etdiyi bir vaxtda tarixi prosesə dair fikirlər də bu rakursdan mənalandırılmışdır. Bu dövrdə Avqustin Akvinalı Foma kimi filosoflar dövrün fəlsəfi ab-havasına uyğun olaraq ilahiyyat çərçivəsindən izah olunmuşdur. Fəlsəfə tarixində tarix fəlsəfəsinin ilk dəfə fəlsəfi bir nizam olaraq mənalandırılması və onun elmi təməllərinin araşdırılması görkəmli şərq filosofu İbn Xəldunun adı ilə bağlıdır. O, tarixi faktları, onların ictimai həyat sahəsindəki təzahürlərini, cəmiyyətin yaranışı, inkişafı, tənəzzülünü və onun səbəblərini faktiki bir üsulla araşdırıb ortaya qoyan ilk mütəfəkkir olmuşdur. Beləcə, İbn Xəldun özünün də fərqləndiyi və ifadə etdiyi kimi yeni bir elm sahəsinin qurucusu olaraq qəbul edilir. O bununla bərabər əsasını qoyduğu elmi

istiqlamətin üsulunu, təməl anlayışlarını, problemlərini, hissələrini müəyyənləşdirmişdir. İbn Xəlduna görə tarix fəlsəfəsinin mövzusu insanın ictimai həyatıdır, bu yolda əsas vəsait isə müşahidə və təcrübə nəticəsində toplanan tarixi faktlardır. Tarixi prosesi öyrənmək araşdırmaq İbn Xəldunun bir tarixi dövlət qaydası ideyasını meydana gətirməsinə səbəb olur. Bu qaydaya əsasən dövlətin qurulmasından çökməsinə qədər keçdiyi bütün mərhələlər səbəb-nəticə zənciriylə bir-birinə bağlanmışdır. İbn Xəldun düşüncə tarixində ictimai fakt və hadisələri işıqlandırmış, cəmiyyətin mövcudluğu, onun keçdiyi tarixi yolları, tarixi inkişafın əsasları haqqında dəyərli fikirlərini ifadə etmişdir. Onun fikrincə cəmiyyət və dövlət təbii bir mənşəyə malikdir. Cəmiyyət bir sosial sistem olaraq təbii tarixi inkişaf müddəti keçmişdir. İbn Xəldun da bu tarixi inkişaf müddətinin əsas cəhətlərini araşdıraraq özünün tarixi dövlət qaydası ideyasını irəli sürmüşdür. Onun islam dünyasında elmi fikirlərin durğun olduğu bir dövrdə XIV əsrdə İslam fəlsəfəsinin ənənəvi quruluşundan ayrılaraq ictimai və siyasi problemlərə xüsusi bir dünyagörüşü ilə ifadə etdiyi fikirləri təkcə Şərq dünyasında deyil, həm də Qərbdə də əks-səda doğurmuşdur. Bu baxımdan İbn Xəldunun düşüncə tarixində mənşəyini antik yunan fəlsəfəsində Platon və Aristoteldən alan, İslam dünyasında Fərabî və İbn Sina tərəfindən təmsil olunan Aristotelçi fəlsəfə ənənəsindən qopmasını demək olar. Bu böyük Şərq mütəfəkkirinin fəlsəfəsi özündə Qərbdə intibah dövrü adı ilə başlayan bir çağın yeni düşüncə formasını da əks etdirir. Onun ideyalarının qərb fəlsəfi fikrində – Russodan – Lokka qədər gedib çıxan təbii hüquq məktəbinə, Herderdən Dilteyə uzanan alman tarix məktəbinə, Kontun pozitivizmi və marksizmə qədər bir çox fəlsəfi axına təsir etmiş və bu vəziyyət bir çox araşdırmada yurğulanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İbn Xəldunun qərbdəki xələflərinin onun əsərində elmi olaraq gördükləri şey klassik fəlsəfə ənənəsində heç də diqqətə alınmamış bir mövzudur. Bu mövzu təbii ki, tarix olaraq adlandırılmışdır. İbn Xəldun tarixi prosesi izah edərkən onu tarixi dövlət qaydası ilə əlaqəli olduğunu ifadə etmişdir. Tarixi prosesin izahında qərb filosoflarının da özünəməxsus yanaşmaları olmuşdur. Antik çağ düşüncəsində tarix insanların və toplumun baş vermiş hadisələri qeyd etmə yolu ilə əldə etdiyi fikri irəli sürülmüşdür. Qədim dövrdə tarix dəyişikliklərin spontan axını kimi təsvir olunmuş və bu dəyişmələrin ya dairəvi ya da küre şəkilli olması haqqında fikirlər səslənmişdir. Antik çağın məşhur filosofu Parmenid vurğulamışdır ki, dəyişmə başlanğıc nöqtəsinə dönəcək bir hərəkətdir. Deməli, bu baxımdan yanaşdıqda tarixi proses daim təkrarlanan və yenilənən dəyişikliklərdən başqa bir şey deyil. Orta əsr fəlsəfi sistemində tarixi prosesə münasibət Antik dövr fəlsəfəsindən fərqli şəkildə ifadə olunmuşdur. Belə ki, orta çağda müəyyən bir məqsədə görə cərəyan edən, özündə davamlılıq, dinamiklik daşıyan, başlanğıcı və sonu

olan, inkişaf edən bir zaman anlayışı teologiyanın Qərb düşüncəsinə buraxdığı davamlı bir miras olaraq tarixi zamandan başqa bir şey deyil. Xristianlıq antik çağın tsiklik tarix anlayışını bir dəfəlik bir müddəti əhatə edən, öz içində dəyişmə və inkişaf olan xətti bir tarix ideyası ilə əvəz etmişdir [2,69]. Teoloji fəlsəfənin gətirdiyi bu xətti tarix konsepsiyası o qədər təsirli olmuşdur ki, müasir dövrdə tarixi proses səbəb-nəticə əlaqəsinə uyğun olaraq bir-birinə bağlı və inkişafda olan hadisələr silsiləsi kimi izah edilmişdir. Orta əsrlər fəlsəfəsi ilahiyyatın əsirinə çevrildiyindən antik dövrün tsiklik tarix konsepsiyasını bütün orta çağ boyunca sıradan çıxarmışdır. Orta əsr fəlsəfəsində tarixi prosesə dair irəli sürülən fikirlər içərisində Avqustinin də düşüncələri maraq doğurur. Avqustinin zaman qavrayışı baxımından "indi" və "indiki an" qavrayışı çox əhəmiyyətlidir. Avqustin "keçmiş indinin keçmiş və gələcəyi də indinin gələcəyi olaraq indiki anla birləşdirmişdir. İndinin "uzunluğunu" müzakirə etmiş və indini teoloji-metafizik mənada bir bütünlük olaraq ortaya qoymuşdur. Avqustinə görə keçmişin indisi yaddaş, gələcəyin indisi uzaqgörənlik və indinin indisi görünən varlıqdır. Bu müəyyən mənada etirafa yönələn, Avqustinin günahlarının ağırlığından xilas olmasını təmin edən bir anlayışdır. Sonsuz indi nizamlılıq sayəsində həyatın məsuliyyətinin alınmasına və digər tərəfdən də dünyəvi həyatın günah dolu tələlərindən yavaş-yavaş əl çəkilməsinə gətirib çıxarar. Onun bu mənasıyla indi anlayışı bir mənada antik tragediyanın tragik zamanına bənzəməkdədir. Çünki təsadüf və ya zəruriliyin formalaşdırdığı tragik qəhrəman müxtəlif qərarlar verər və hər qərarının imtina edilməz şəkildə təqibçisi və məsuliyyətinin daşıyıcısı olar. Çünki tragik xarakter üçün gələcək və keçmiş təyin olunmuş olaraq indiyə sıxışmışdır və ancaq təsadüfi ya da zəruri bir gedişlə üzə çıxacaqdır. Avqustinə görə məhz bu dövrdə tarix təkrarlanmadan ibarət olmur, tam əksinə olaraq bir daha təkrar olunmayacaq hadisələrin yığını kimi çıxış edir [2,51]. Orta əsrlər fəlsəfəsində tarixi prosesin aşağıdan yuxarıya doğru daim irəlilədiyini qəbul edən xətti konsepsiya önə çəkilmişdir. Qədim dövrün tarixi inkişafın bir daha təkrarən öz başlanğıcına qayıtmasını təsdiq edən tsiklik konsepsiyadan fərqli olaraq xətti konsepsiya tarixi prosesi bir-birinin ardınca baş verən, bir-birilə səbəb-nəticə əlaqəsi ilə bağlanan hadisələrin yığını olaraq izah etmişdir. Artıq 15-16-cı yüzillikdə fəlsəfədə başlanan dünyəviləşmə teoloji qalıqlardan imtina edilməsinə gətirib çıxardı. Tarix xristianlığın ehkamları çərçivəsindən azad olaraq tam fərqli bir istiqamətdən izah olunmağa başladı. Bu dövrdə kilsə qaydalarından, kor-koranə doqmatizmindən sıyrılan tarix fəlsəfəsi tarixi prosesi və inkişafın meyllərini teoloji baxımdan deyil, antik dövrün tarixi mənalandırma, araşdırma qaydasını nümunə götürdü. Bu dövrün görkəmli filosoflarından olan Nikolo Makiavelli ilk dəfə tarixi araşdırmanın əxlaqi amillərdən və ictimai

rəydən ayrılaraq hadisələri gerçək səbəblərlə izah etməsinin lazım olduğunu irəli sürmüşdür. Tomas Hobbsa görə isə tarix fəlsəfəsi insanların həyatında və cəmiyyətdə baş verənlərdən dərs çıxarmaq üçün bilmək baxımından əxlaqi və öyrədici dəyəri olan tarixi araşdırmanın yönəldiyi nizamsız vəsait yığımıdır. 17-ci əsrin fəlsəfi sistemində yeni bir mərhələ-rasionalizm düşüncə tərzii tarix fəlsəfəsindən də yan keçmədi. Leybnitsin etdiyi Aristotelçi ayrışdırıcılıq yəni theory(nəzəriyyə)-history(tarix) arasında yenidən qoyulan əleyhdarlıq bu dövrün əsas mövzusu olmuşdur. Leybnits şüurlu dərk etmədən savayı tarixi dərk etmənin də mövcudluğunu qəbul etmişdir. Onun fikrincə tarixi proses tək mülahizələrin hərəkət etməsindən qaynaqlanır. Bu mülahizələr müşahidələrə aparır ki, bu da son nəticədə tarixi faktların əldə olunmasına gətirib çıxarır. Dekart isə özünün skeptik fəlsəfi sistemindən çıxış edərək tarixi prosesə dair fikirlərini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə istənilən tarixi məlumat şübhəlidir. Hər bir tarixi prosesin izahının ardında müəmmalı, dəqiq olmayan məqamlar vardır. Bu məqamların aşkara çıxarılmasının əsas yolu əqlidir. Beləliklə, o tarixi prosesin skeptik tərəfinin açıqlanmasında rəasionalizm mövqeyindən çıxış etmişdir. Lokk da tarixin araşdırılmasında maraqlı mövqedən çıxış etmişdir. Onun fikrincə qanun olaraq tarixin ifadə etdirdiklərinə tam güvənmək mümkün deyil. Bu mənada o da Dekart kimi tarixi prosesin izahında müəyyən şübhəli məqamların olduğuna inanmışdır. Fəlsəfədə işıqlanma dövrü adlandırılan 18-ci əsrin əvvəllərində tarixi prosesə dair yanaşmalarda fərqlilik nəzərə çarpmışdır. Belə ki bu dövrdə əvvəlki çağlarda tarixin izahındakı şübhəçiliyin yalnız müəyyən nisbətlərdə davam etdiyi, bu zaman həmin skeptikliyin gedərək azalmağa başladığı və hətta, tarixi prosesə xüsusi bir marağın artdığı görünmüşdür. 18-ci əsrin tarix fəlsəfəsi 17-ci əsrin şübhəçiliyini aşmaqla yanaşı, o biri tərəfdən də milli şüuru inkişaf etdirərək hər cür səyə və milli tarixin araşdırılmasına, yazılmasına müstəsna bir əhəmiyyət verməyə başlamışdır. Şübhəsiz, antik çağda və ondan sonrakı dövrlərdə də theory-history, yəni nəzəriyyə-tarix əleyhdarlığı baxımından baxıldığında 18-ci yüzillikdə tarixi prosesin izahında tam bir irəliləmə müşahidə olunur. Həqiqətən də, 18-ci əsr fəlsəfə tarixi boyunca bir-birindən ayrı tutulan və bir-birinə əleyhdar olan fəlsəfə və tarix anlayışlarını bir araya gətirərək tarix fəlsəfəsi deyiminin ilk istifadə olunduğu tarixi dövr olmuşdur. Tarixi prosesin izahında Jan Jak Russonun da fikirləri maraqlı doğurmuşdur. Onun fikrincə insanlar tarixin yazılmasında mühüm subyektlərdir. Tarixə yön verən azad düşüncəli insanlardır. Onun bir tarix fəlsəfəçisi olmasını aşağıdakılar daha aydın sübut edir: 1. Tarixdə təbiilikdən mədəniyyət varlığı olmağa doğru qaçınılmaz bir müddət görməkdədir. 2. İnsanların tarixə öz azad istəkləri ilə istiqamət verə biləcəklərini ifadə etmiş olmaqla birlikdə xüsusilə 19-cu əsrin bütün böyük tarix prosesə dair kon-

sepsiyalara, yanaşmalara təsir etmiş filosof olmuşdur. Qərb fəlsəfi düşüncəsində tarix fəlsəfəsi terminini işlədən filosof fransız mütəfəkkiri Volter olmuşdur. O, orta əsrlər dövrünün teoloji baxımından tarixi prosesi izah etməsinə qəti olaraq qarşı çıxmışdır. Onun fikrincə kilsə tarixçiliyindən gözləniləcək bir şey yoxdur. Kilsə teoloji məqsədlərə xidmət etməlidir. Tarix isə bir elm olaraq müəyyən zaman kəsiyində baş verən hadisə və proseslərin axınıni rəşional baxımdan şərh etməlidir. Tarixi prosesi kor-koranə fəvqəltəbii hadisə kimi izah etməkdənsə rəşionalist bir tarixçiliyə , yəni tarixi proseslərin təbii şərhini verəcək olan tarixçiliyə ehtiyac vardır. Russodan əvvəl Vikonun da irəliddə Şpenqlər və Toynbi də nümunəsini görəcəyimiz antik dövrün tsiklik tarix anlayışına bənzər bir fikirle tarixdə dövr edən çağlar olduğunu ifadə etdiyi bu çağların da bir çevrə hərəkəti boyunca bir-birini izlədiyini müdafiə etməsi müşahidə olunur [2,63]. Və bu fikriylə Vikonu yeni dövrün ilk tarix filosofu sayanlar çoxdur. Herderə görə isə tarixi proses və tarixdə baş verənlər təbiət hadisələri kimi səbəbdənlik daşımazlar. O qeyd edir ki, tarixi prosesi və hadisələri hər şeydən əvvəl "birdəfəlik həqiqətlər", "özünə xas və təkrar olunmayan hadisələr" olaraq görmək lazımdır. Herder tarixdə bir obyektivliyin axtarışına, onun ilkin şərtlərinin araşdırılmasına fikir vermiş, tarixi hadisələri təbiət qanunları altında nizamlı və təkrarlanan faktlar kimi görmək yalnızlığından sıyrılmaq olduğunu ifadə etmişdir. onun fikrincə tarixi bir tam olaraq qavramamızı təmin edəcək təbiət qanunları kimi qanunlar mövcud deyil. Herderin bu fikirləri Hegelin düşüncəsi ilə yaxından səsleşir [3,103]. Ona görə də tarixdə bütövlük deyincə başa düşülməsi lazım olan şey bütün dünya tarixi üçün ümumi olan qanunlar və ya kateqoriyalarla açıqlana biləcək bir şey deyil. Tarixi prosesin izahında bu növdən olan qanunlar və kateqoriyalar axtarmaq boşunadır. Çünki tarixə təbii faktlardakı davamlılıq və təkrarı güdərək yaradılmış qanunlar və kateqoriyalarla yönələ bilmərik. Digər tərəfdən də tarixi prosesə davamlılıq və təkrarlıq qazandıra biləcək sabit ideyalar da yoxdur. Çünki insanların və cəmiyyətlərin bağlandıqları bu ideyalar da hər dövrdə və hər çağda dəyişməkdədirlər. Bu nöqtəyə qədər Herderin də müəyyən ölçüdə ənənəvi nəzəriyyə-tarix (theory-history) əleyhdarlığını mənimsədiyi deyilə bilər. Amma Herderə görə bu vəziyyət tarixin bir xaosdan ibarət olduğu mənasına da gəlməz. Bu məqamda panteist Herder tarixə yer üzünə istiqamət verən bir qavrayışın, yəni ilahiliyin intişar tapdığı sahə olaraq baxmışdır. Daha sonra Hegeldə də qarşılaşacağımız bu görüşə görə tarixdə də bir plan, bir nizamlılıq bir bütövlük vardır[3,127]. Amma bu tamlıq insanlıq tərəfindən əslə qavranıla bilməz. Çünki insanın özü bu ilahi plana görə səhnəyə qoyulan oyunun müəyyən bir epizodunda rol alan bir aktyordur və bu səbəbdən də o oyunun tamamını, başlanğıcını, sonunu görə bilməz. Buna görə də bir bütöv olan tarix insana onun bir küncündə

mövcud olan kompleks labirint kimi görünə bilər. İnsan tarixin bu sərhədsiz müxtəlifliyində bir ümumilik axtaracaqsansa bunu ancaq "uyğunlaşma" və ya "harmoniya" ideyasında tapa bilər. O özünə heç bir zaman aydın ola bilməyəcək bu bütünlükdə ancaq Tanrının qoyduğu bir uyğunlaşma olduğuna inana bilər. Çünki Herderə görə "mənim yer üzündə olduğum nöqtənin məhdudluğu, baxışımдаkı korluq, hədəflərimdəki səhvlər....və bütün bunlar mənim bir heç olduğumu, amma bütünün, tamın hər şey olduğunu göstərir. "Beləliklə, tarixi proses haqqında müxtəlif mütəfəkkirlərin fərqli, çeşidli fikirlərinə nəzər saldıq. Təbii ki, hər bir filosof bu mövzuya öz fəlsəfi sistemindən çıxış edərək yanaşmışdır. Yazdığımız məqalədə bəzi filosofların tarixi prosesə dair fikirlərini ifadə etməyə çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Алексеев В. П., Першиц А.И, История первобытного общества, М., Высшая школа, 1991, 378 с
2. Əhmədov H. Q, Tarixi prosesin izahında konseptual alternativlər, Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2004, 384 s
3. HEGEL, G. W. F., The Philosophy of History, translated, J. Sibree, New York 1956, 352 p
4. Рузавин Г.И, Основы философии истории, М.,Юнити, 2001,303 с
5. Rüstəmov Y. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti, Bakı, Səda nəşriyyatı, 2007, 143 s
6. Qunnar Skirbekk., Nils Gilye, Fikir antologiyası, Bakı, Zəkioğlu nəşriyyatı, 2007, 321 s
7. Əlizadə B. X. İ. Q. Herder ictimai inkişafın qanunları problem haqqında. Bakı, BDU Elmi Xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası №2, 2003, 16s

XÜLASƏ

Bu məqalədə müəllif tarixi proses problemini araşdırmışdır. Tarixi proses bir çox fəlsəfi problemlərin mərkəzində durmuşdur. Tarixi proses ideyası xronologiyası baxımından çox qədimdir. Biz tarixi proses ideyasını bir çox elmi işlərdə və konsepsiyalarda görə bilərik. Bu məqalədə tarixi proses, onun inkişafı və onun haqqında filosofların subyektiv fikirləri araşdırılmışdır.

RESUME

In this article author investigates the problem of historical process. Historical process has been the centre of many philosophical problems. The idea of a historical process gone to very long choronogiacally. We can see the idea of a historical process at many scientific works and concepts. In this working are investigated the historical process, its development and subjective opinions of philosophers about this idea.

РЕЗЮМЕ

В представленной статье автор рассматривает проблему исторического процесса. Исторический процесс составляет ядро многих философских проблем и обладает насыщенной историей. Идея исторического процесса встречается во многих научных работах и концепциях. В данной статье исследуются развитие, происхождение и понятие исторического процесса, а также субъективные мнения философов об этой идее.

Çapa tövsiyə etdi: dos. Q.Mürşüdlü